

А.С. Дзядова

Тэматычная дыферэнцыяцыя назоўнікаў у "Александрыі"*

У гісторыі старажытнай беларускай літаратуры сярод перакладных твораў свецка-мастацкага характару прыкметнае месца займае "Александрыя" пачатку XVII ст. (рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М.Я. Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу, Ф. XVIII. 5). Паколькі гэты час быў небагаты на беларускія пісьмовыя помнікі, пераклад "Александрыі" з'явіўся адной з найбольш каштоўных крыніц у плане даследавання эвалюцыйнага развіцця пэўных прадметна-тэматычных і лексіка-семантычных груп слоў, высвятлення ролі перакладных помнікаў XVII ст. ва ўзбагачэнні і папаўненні лексічнай сістэмы старабеларускай мовы.

У адносінах да граматычнага ладу беларускай мовы адзін з самых буйных разрадаў у помніку ўтвараюць назоўнікі. Шырыня тэматыкі і высокая лінгвістычная змястоўнасць "Александрыі" абумовілі тут значную тэматычную разнастайнасць іменнай лексікі [1].

У семантычных адносінах выкарыстання ў "Александрыі" назоўнікі размеркаваны нераўнамерна. Найбольш значную прадметна-тэматычную групу ўтвараюць лексічныя сродкі, аб'яднаныя на аснове агульнасці семантычнай тэмы 'асоба'. У якасці родавых намінацый (гіперонімаў) з агульным значэннем 'асоба' тут выступаюць словы *человекъ, особа, персона*. У залежнасці ад сваіх семантычных і дэнататыўных асаблівасцей кампаненты гэтай прадметна-тэматычнай групы можна ўмоўна падзяліць на наступныя неаднолькавыя ў колькасным выражэнні падгрупы: назвы асоб у залежнасці ад полу і ўзросту, сямейнага стану, ступені сваяцтва (*братъ, вдова, вуй 'дзядзька па матцы', дэвка, дэтя, дочка, жона, кривный 'сваяк, родны', малжонка 'жонка', матка, невеста 'маладая жанчына', отецъ, продокъ, родичъ, сестра, сынъ*); назвы асоб у залежнасці ад грамадска-палітычнага становішча, пасады (*бояринъ, отповедникъ 'пасланец, вястун', панъ, преложоный 'кіраўнік, начальнік', райца 'саветнік', староста, судья, рядитель 'распарадчык', слуга, служебникъ 'слуга, падначалены', царъ, цесаръ 'імператар'*); назвы асоб у залежнасці ад спецыяльнасці ці роду заняткаў (*вожъ 'пастух', воротный 'брамнік', жегляръ 'марак', лекаръ, маляръ 'жывапісец', писаръ, подчаший 'памочнік чашніка', столяръ, сторожъ, учитель, философъ*); назвы асоб, звязаных з вайсковай справай (*гетманъ 'военачальнік, палкаводзец', драбъ 'пешы воін', ездный 'коннік', збройный 'збраяносец', звитѣжца 'пераможца', неприятель, пеший, рицеръ, стрелець, ширмеръ 'баец, воін'*); асабовыя намінацыі, звязаныя з рэлігійнай сферай (*архиерей, жерць 'жрэц', игумень, попъ, священникъ*); назвы прадстаўнікоў рэальных і міфічных народаў і народнасцей (*бахиръ, гирканинъ, грекъ, дыруманинъ, египчикъ, индиянинъ, мидъ, персь,*

* На матэрыяле старабеларускага перакладу пачатку XVII ст.

сирийчикъ). Асобную падгрупу ўтвараюць назоўнікі, якія нельга суаднесці ні з адным вышэй прыведзеным разрадам асабовых найменняў, бо яны шырока выкарыстоўваюцца ў розных відах зносін, пераважна бытавых (бедникъ 'б'ядак, няўдачнік', вѣщокъ 'прарок', вспоможителъ 'памочнік', драпежца 'разбойнік', лотрь 'бандыт, забойца', мудрецъ, мужобойца 'забойца', оборонителъ, приятелъ, пророкъ, противникъ, разбойникъ, старецъ, товаришь, участникъ, чужоложникъ 'пралюбадзей').

Дастаткова поўна прадстаўлена ў помніку лексіка, што характарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах. Гэта назвы частак цела чалавека і яго ўнутраных органаў (так званая саматычная лексіка): борода, голень, голова, жолудокъ, колена, костка, нога, носъ, око, палець, перси 'грудзі', правица 'правая рука', пупъ, раме 'плячо', рука, сердъце, тварь, уста, ухо, члонокъ 'частка цела', чоло 'лоб', шия; словы, што характарызуюць эмацыянальны стан, асаблівасці характару, паводзіны чалавека: боязнь, вѣселье, гневъ, горе, доброта, довтепъ 'дасціпнасць', жалость, заздрость 'зайздрасць', злость, кривда, лагодность, лгарство 'хлусня, мана', неприязнь, опатрность 'прадбачлівасць', перхливость 'запальчывасць', плачь, попудливость 'лютасць, раз'юшанасць', радость, смутокъ, справедливость, страхъ, сумнение, фрасунокъ 'сум, журба', хитрость, цнота 'дабрачыннасць', а таксама назвы, звязаныя з характарыстыкай яго разумовых здольнасцей, мыслення, маўлення: голось, молчанье, память, речъ, розмова, розмышление, розумъ, ростропность 'разважлівасць'.

Даволі разгалінаваную ў семантычных адносінах групу ўтвараюць зафіксаваныя ў помніку найменні бытавога характару. Да гэтай групы намінацый адносяцца назвы будаўнічых матэрыялаў (вапна, воскъ, глина, камень, медь, скло 'шкло', смола, цегла); пабудоў, памяшканняў і іх асобных частак (божница 'царква', броня 'брама, вароты', будуванье 'збудаванне', вѣчерникъ 'палаць', ворота, ганокъ, гмахъ 'вялікі будынак', гумно, домъ, замокъ, ковната 'пакой', комора, лазня, ложница 'спальня, пакой', мешканье 'хата, жыллё', муръ, палаць, поднебенье 'покрыва ў выглядзе скляпення', полата, стена, столецъ 'трон, прастол', столень 'прыступка', филляръ 'калона, слуп', фундаментъ, церковь); посуду і мэблі, прадметаў і прыстасаванняў гаспадарчага, хатняга і асабістага ўжытку (ваза, кубокъ, лава, ланцухъ, ложе, медница 'медная пасудзіна', мехъ, начинье 'прылады, прадметы', сеть, слоекъ, тоболка 'торбачка'); прадуктаў сельскай гаспадаркі (жито, збожье, зерне, насенье, пшеница); ежы, страў, напіткаў, публічных і прыватных зборышчаў (вѣчера, вино, годы (угоды) 'банкет, баль', игра, медъ, молоко, мясо, питье, покармъ 'ежа', сокъ, трунокъ 'напітак', яйце); тканін, розных відаў адзення, абутку, упрыгожанняў (ботъ, диядима 'дыядэма, карона', завой (завоекъ) 'чалма, турбан', корона, обручь 'каралі', оденье, перстень, полотно, убиръ (уберь) 'убор'; 'упрыгожанне', шаты (шата) 'адзенне'; 'плашч', шолкъ).

З ліку лексічных адзінак, ужытых у "Александрыі", параўнальна невялікую групу ўтвараюць намінацыі, звязаныя з бытавым і каляндарным вылічэннем часу. У якасці гіпероніма тут выступае лексема часъ 'час'. Для абазначэння пэўных адрэзкаў часу выкарыстоўваюцца гіпонімы векъ, година, день, мѣсяць, ночь, рокъ 'год', хвиля 'кароткі час, імгненне'; назвы пораў года і месяцаў абазначаюцца словамі весна, зима, лето, липецъ 'ліпень', серпень 'жнівень', стычень 'студзень'. Абмежавана прадстаўлены і лексічныя адзінкі, звязаныя з тагачасным лічэннем і вымярэннем (великий пудъ 'пэўная колькасць', личба, локоть 'мера даўжыні каля 0,5 м', мера, миля 'адзінка вымярэння адлегласці', множество, обфитость 'мноства, багацце', стопа 'мера даўжыні, роўная 30,5 см', фунтъ, часть).

Шырокае адлюстраванне ў помніку знайшлі ваенныя найменні. Гэта назвы,

якія характарызуюць арганізацыю ваеннай справы, ваенную стратэгію і тактыку (*битва, бой, буренье* 'барацьба, стычка', *валка* 'барацьба, бой', *воеванье, война, гуфь* (уфь) 'калона салдат, частка войска', *звитежство* 'перамога', *навалность* 'нашэсце', *огорнье* 'акружэнне', *побитье* 'бітва', *пораженье, поражка* 'паражэнне', *шикь* 'строй, рад', *ширмованье* 'паядынак, дуэль', *шихованье* 'падрыхтоўка рада, строю', *штурмь*), а таксама назвы зброі і воінскай амуніцыі (*волочня* 'кап'ё, дзіда, піка', *зброя, килель* 'ручная зброя, прут з малаточкам на канцы', *копье, коса, мачуга* 'дубіна, палка', *мечь, опорокь* 'сценабітная гармата', *прилбиза* 'шлем', *приправа* 'амуніцыя, рыштунак', *стрела, счить* 'шчыт'.

Даволі прадстаўніча ў колькасных адносінах выглядаюць у "Александрыі" грамадска-палітычныя тэрміны, а таксама лексічныя адзінкі, якія характарызуюць узаемаадносіны паміж людзьмі: *выбавленье* 'вызваленне, выратаванне', *гвалть* 'насілле', *граница, звада* 'сварка', *едносць* 'адзінства', *крадежство* 'крадзеж', *листь* 'пісьмовы дакумент', *невольство, незгода, ображенье* 'крыўда, абраза', *просьба, рада* 'парада', *сведецтво* 'паказанне, сведчанне', *титულъ, товариство, уволоченье* 'знявага, абраза', *уставь* 'мяжа, граніца', *утискъ* 'прыгнёт'. У асобную падгрупу аб'ядноўваюцца найменні, што характарызуюць сацыяльна-эканамічную сферу, маёмасныя і спадчыныя адносіны: *дань, дарь, добытокъ* 'скарб, багацце', *заплата* 'плата', *мыто* 'гандлёвая пошліна', *право, скарбъ, тестаментъ* 'завяшчанне', *чиншъ* 'падатак'. Нешматлікія ў тэксце помнікі намінацыі са сферы рэлігійнага жыцця: *ангелъ, балвохваляство* 'ідалапаклонніцтва', *богъ, болванъ* 'ідал', *вечерница* 'вячэрня, царкоўная служба вечарам', *молитва, отповедь*.

Шырокі семантычны дыяпазон мае група назоўнікаў, якія ўжываюцца для характарыстыкі прыроды ў бытавым і навуковым асвятленні. Больш дэтальную дыферэнцыяцыю найменняў гэтай групы можна атрымаць, размеркаваўшы іх па наступных падгрупах: назвы частак зямнога рэльефу, прасторавыя паняцці (*берегъ, выспа, доль, дорога, земля, лесъ, море, падоль* 'даліна', *паствище* 'паша', *поле, пристань, пустыня, озеро, скала, яма*); назвы з'яў прыроды, метэаралагічных з'яў і нябесных цел (*ветръ, вода, дожць, звезда, зимно* 'холад, сцюжа', *искра, небо, оболочко, огонь, роса, снег, солнце*); назвы каштоўных камянёў і мінералаў (*адамантъ* 'алмаз, дыямент', *аметистъ* 'разнавіднасць кварцу', *гранатъ* 'каштоўны камень', *дияментъ, золото, иаинтъ* 'гіяцынт', *карвамуколюсь* 'карбункул', *мосязь* 'латунь', *онихимъ* 'онікс', *самфиръ* 'сапфір', *сребро, топазионъ* 'каштоўны камень, які свеціцца'); назвы прадстаўнікоў жывёльнага свету, у тым ліку экзатычных, часта выдуманых, і міфічных жывых істот (*баранъ, быдло, василискъ* (*василекъ*) 'міфічная істота, падобная на яшчарку', *велблюдъ* 'вярблюд', *веле-рибъ* 'кіт', *вепръ, волкъ, воль, гадъ, галка, голубъ, елень* 'алень', *жеребець, живюла, жолвъ* 'чарапаха', *зубръ, иппотамъ* 'бегемот', *козелъ, кокоша* 'курыца', *конь, коркодиль* 'кракадзіл', *корова, котъ, кретъ* 'крот', *левъ, малпа, муль, мышъ, недведъ* 'мядзведзь', *нетопырь* 'лятучая мыш', *овца, однорожець* 'дзікая аднарогая жывёла, падобная на каня', *осель, павъ* 'паўлін', *пардъ* 'леопард', *песь, птахъ, ракъ, риба, слонъ, сова, ужъ, червь*); назвы раслін, дрэў і іх частак, пладоў (*винница* 'вінаград', *гроно* 'гронка', *дерево, голье, еванъ, кветье, кипарисъ, макъ, малыны* 'маліны', *овочъ* 'плод, фрукт', *перець, плодъ, рожа* 'ружа', *сосна, фи́га* 'усходняя парода дрэва', *яблоко, яваръ, яго-да*).

Нарэшце адзначым групу назоўнікаў, семантычна не звязаных ні з адным вышэй названым прадметна-тэматычным аб'яднаннем: *барва* 'фарба', *брименье* 'бразганне', *имя, конецъ, наука, початокъ, пребыванье, присте* 'прыход', *причина, рай, сивизна, смыслъ, таблица, хоженье, ясность* і інш. Як

сведчыць прыведзены матэрыял, сярод іх пераважаюць абстрактныя паняцці.

Па сваёй семантычнай структуры большая частка назоўнікавых намінацый у "Александрый" уяўляе сабой монасемантычныя адзінікі. Аднак пры аналізе слоўнікавага саставу помніка выяўлены і поліфункцыянальныя лексемы, якія ўваходзяць у тую ці іншую прадметна-тэматычную групу толькі часткай свайго семантычнага аб'ёму. Так, назоўнік *вежа* ўжыты ў тэксце ў трох лексіка-семантычных варыянтах — 'высокае і вузкае архітэктурнае збудаванне', 'месца ўтрымання зняволеных', 'ахоўнае збудаванне з байніцамі, якое мацавалася на спіне баявога слана'. Лексічна двухзначнымі ў помніку выступаюць такія лексемы, як *животъ* 'жыццё', 'частка цела чалавека'; *людъ* 'войска', 'народ, людзі'; *маестатъ* 'вялікасць', 'трон'; *мужъ* 'воін', 'мужчына, чалавек'; *языкъ* 'язык', 'мова' і інш. Трэба адзначыць, што ў "Александрый" сустракаюцца выпадкі выкарыстання мнагазначных слоў у якасці гіперонімаў і гіпонімаў. Напрыклад, намінацыя *убиръ* (*уберъ*) з'яўляецца ў большасці выпадкаў агульнай, родавай назвай і мае значэнне 'убор'. Аднак у тэксце зафіксавана ўжыванне дадзенага назоўніка і ў якасці відавой, персанальнай назвы са значэннем 'упрыгожанне'.

Іменная лексіка помніка неаднолькавая і па сваіх генетычных вытоках. Як сведчыць этымалагічны аналіз, пераважная большасць ужытых тут намінацый генетычна ўзыходзіць да праславянскага ці ўсходнеславянскага слоўнікавага фонду або кваліфікуецца як уласнабеларускі лексічны матэрыял [2]. Разам з тым лексічная сістэма "Александрый", як і іншых тагачасных свецка-мастацкіх твораў, уключае пэўную колькасць запазычанняў. У асноўным яны звязаны сваім паходжаннем з польскай (*валка, панъ, рожа*), нямецкай (*гетманъ, рцерь, штурмъ*), лацінскай (*дияментъ, миля, персона*), грэчаскай (*адамантъ, онихимъ, философъ*), чэшскай (*зерцало, кокоша, праца*), французскай (*ботъ, ваза*), італьянскай (*палаць*), румынскай (*мачуга*) мовамі [3].

Выкарыстаныя ў помніку намінацыі характарызуюцца рознай дэрывацыйнай актыўнасцю. Некаторыя лексемы маюць даволі шырокія дэрывацыйныя палі і ўжываюцца ў тэксце разгалінаванымі лексічнымі гнёздамі: *моць* — *моцно, моцность, моцный, змоцнити, змоцнитися, умоцнити, умоцненный*. Меншай словаўтваральнай здольнасцю валодае іменная лексіка з канкрэтна-тэрміналагічным значэннем, у разрад якой можна аднесці асабовыя, бытавыя найменні, назвы са сфэры грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця.

У працэсе развіцця мовы пэўныя прадметна-тэматычныя групы па розных прычынах страцілі свае асобныя кампаненты, узбагаціўшыся адначасова новымі. Не атрымаўшы статусу літаратурнай нормы, некаторыя словы або пераходзілі ў разрад пасіўнай лексікі (*гуфъ, лотръ, прилбица*), або замацоўваліся ў якасці дыялектызмаў (*завой, кровный, медница, мешканье*). Так, спарадычна ўжыты ў тэксце экзатызм *завой* 'чалма, турбан' абазначае рэалію, характэрную для быту ўсходніх народаў. Прыведзеная лексема пэўны час ужывалася на захадзе Беларусі ў якасці дыялектнай назвы са значэннем 'кавалак палатна ці анучы, якім у час жніва абмотвалі лыткі, каб не пакалоць ногі' [4].

Аналіз іменнай лексікі ў старабеларускім перакладзе "Александрый" пачатку XVII ст. сведчыць, наколькі багаты і разнастайны намінацыйны матэрыял помніка ў структурна-тыпалагічных, семантычных, этымалагічных і дэрывацыйных адносінах. Далейшае лексікалагічнае вывучэнне "Александрый" прадугледжвае аналіз іншых часцін мовы ў межах пэўных лексіка-семантычных груп, вызначэнне суадносін слоўнікавага саставу перакладу з іншымі помнікамі старабеларускай пісьменнасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Прыклады дадзены па поўным Ленінградскім спісе "Александрыі", змешчаным у выд.: *Александрыя / Склад. У.В. Анічэнка*. Мн.: Выд-ва АН БССР, 1962. С.23-123.
2. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Рэд *В.У. Мартынаў*. Мн.: Навука і тэхніка, 1978-1993. Т. 1-8.
3. *Булыка А.М.* Лексічныя запазычанні ў беларускай мове ХІУ-ХУІІІ стст. Мн.: Навука і тэхніка, 1980. - 256 с.
4. *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*. Мн.: Навука і тэхніка, 1980. 2-гі т. - 728 с.

S U M M A R Y

The article presents the thematic differentiation of the nouns used in old Byelorussian translation of "Alexandria" dating back to the beginning of the XVIIth. century. The separate thematic groups of the words are studied. The paper observes the means of nominations which characterise everyday life, military, social and political, social and economic, religious and other sphere's of peoples life of that period. Special attention is paid to defining etymology, semantic volume and word-building activity of the investigated nominations.